УДК 808.3 - 318

ЗОВНІШНІ ЗВ'ЯЗКИ МІНІМАЛЬНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Зубець Н.О.

На природу стійких сполучень слів з одним повнозначним компонентом (типу ***над терпець***, ***не з лопуцька***, ***ні звука***, ***тілький й бачили***, ***хоч танцюй***, ***як ошпарений*** та ін.) у мовознавчій науці існувало три точки зору:

1) ці одиниці - не фразеологізми, а слова (зокрема прислівники, які пишуться окремо);

2) ці одиниці - не самостійні, а є частинами інших фразеологізмів;

3) ці одиниці - мінімальні фразеологізми (термін запропонований російським дослідником П.О.Лекантом), які складають окремий структурний розряд (великий внесок у розробку й утвердження такого розуміння зробили українські вчені).

Звичайно, такі діаметрально протилежні точки зору на статус стійких сполучень слів з одним повнозначним компонентом склалися поступово. Спочатку вони свідчили про недостатню розробку загальнофразеологічних теоретичних положень, а згодом відобразили погляди на такі одиниці з різних позицій (зовні і з боку їх внутрішніх особливостей).

Аналіз конкретних структурно-граматичних розрядів фразеологізмів (дієслівних, прикметникових, вигукових) з'ясував, що в багатогранній фразеологічній системі сучасної української мови чітко окреслюється структурно відокремлена група стійких зворотів мови, у складі яких тільки один повнозначний компонент. Було встановлено, що мінімальні фразеологізми (МФ) відповідають основним критеріям фразеологічності, як-от: відтворюваність, граматична категоріальність, немотивованість, фіксований порядок слів. Питання про їх віднесеність до фразеологічного фонду на сьогоднішній день не є спірним. Мінімальні фразеологізми уведені в основні структурні класифікації як окремий розряд, разом з фразеологізмами, співвідносними із словосполученнями, та фразеологізмами, співвідносними з реченнями.

Найбільш продуктивним розрядом МФ є прийменниково-іменні звороти. Із 218 прийменників, наявних у сучасній українській мові, у їх складі використовується більше 20. Фразеологічне значення МФ, у якому переважає об'єктивно-оціночний момент, формують образна основа спільно з понятійною. При цьому для одних одиниць можлива вказівка як на раціональну, так і на емотивну оцінку (***з привітом***, ***на пироги***, ***до любові***), для інших такий поділ неможливий (***на бантину, під виглядом***), а для частини з них визначення оцінки залежить від словесного оточення.

Дослідження МФ кількох структурних різновидів дозволяє зробити припущення, що осмислення їх як несамостійних одиниць фразеології базується на аналізі з позицій сполучуваності (тобто зовні). Вивчення зовнішніх зв'язків мінімальних фразеологізмів дозволить якнайточніше встановити межі їх лексичного складу, а це в свою чергу має значення для з'ясування природи фразеологічних одиниць, для синтаксису тощо. Певна інформація щодо структурно необхідних зв'язків подається у фразеологічних словниках, однак повнота і подача їх різна. Неоднакове визначення "носія фразеологічності" у компонентному складі мінімальних фразем призводить до того, що одні словники фіксують одиниці ***бубніти під ніс, брати під крило, вдарити по руках, висіти на шиї, доводити до пуття, дати на лапу, усі до одного,*** а інші - ***під ніс, під крило, по руках, на шиї, до пуття, на лапу, до одного***. Одні автори фіксують фразеологізми у "повному" обсязі (з обов'язковим раніше другим повнозначним компонентом), а інші - в "усіченій" формі: ***у ноги*** [***братися***] (СФС), ***у ноги*** (ФСУМ); ***до слушного часу*** (Сл.Уд.), ***до часу*** (ФСУМ).

Існують фразеологічні одиниці, які не припускають допоміжних слів, їх семантика зрозуміла незалежно від зв'язків зі словами у мовленні. Абсолютивно, тобто без контексту, вживаються, наприклад, мінімальні фразеологізми ***за безцінь*** ('дуже дешево, майже даром'), ***з блиском*** ('дуже добре, майстерно, на високому рівні'), ***на брата*** ('для кожного, кожному'), ***у цвіту*** ('у розквіті фізичних і духовних сил') та інші. Це можна розглядати як одну з ознак високої злютованості компонентів.

Фразеологізми, як і інші одиниці мови, вступають у мовленні в граматично-семантичні зв'язки зі словами. Особливий інтерес становлять структурно необхідні зв'язки, на основі яких утворюється

оточення звороту. Вчені вважають, що специфічне оточення фразеологізму є його єдиною і безсумнівною ознакою як одиниці мови [6 1966 20]. З урахуванням структурно необхідних зв'язків утворюється суворо визначена конструкція - конфігурація, ядром якої є фразеологічна одиниця. Сполучувальні можливості фразеологізмів дослідники пов'язують із особливостями структури. Вважається, чим складніша, багаточисельніша структура фразеологізму, тим вони [зв'язки] обмеженіші [1 1987 120]. Логічно припустити, що саме через семантичну елементарність, практично кожний другий мінімальний фразеологізм може утворювати комунікативно достатній контекст тільки при заповненні найближчих актантних позицій морфолого-синтаксичного порядку або лексико-семантичного характеру.

Мінімальні одиниці фразеології прийменниково-іменного різновиду виступають носіями валентності, коли їх значення розкривається у конфігурації, "у поєднанні з іншими словами, кількість і склад яких нічим не обмежуються" [2 1977 145]. Наприклад:

під дулами	*чого*
в особі	*чиїй, кого*
на погибель	*кому, чию*
з уст	*чиїх*
на язиці	*у кого*
у руках	*чиїх, у кого*

У кожному конкретному вживанні фразеологізми виступають лише структурною основою речення, обов'язково доповнюючись досить вільними введеннями в речення зумовленими членами, які характеризуються лише граматичною стійкістю, функціонують як самостійні члени речення, відіграючи велику роль у розкритті значення фразеологізму, але до складу її не входять ("Та й ***до біса*** у цього паші всякого надбання!" (Приг.); "Качви тієї й справді в Інгульській заплаві було ***до біса***" (Сиз.).

Між мінімальним фразеологізмом і зумовленим словом встановлюються вимушені зв'язки (вони семантично тяжіють одне до одного), де слово-конкретизатор семантично переважує фразеологізм. Нерідко функцію семантичних конкретизаторів для значень мінімальних фразеологізмів виконують слова-супровідники. У такому випадку МФ є валентними поширювачами і значення їх - валентно обмежені: ***при надії*** з сл. *бути* і под.; ***з м'ясом*** з сл. *відривати, видирати* тощо.

Частина мінімальних фразеологізмів (приблизно 8%) реалізують своє значення при лексично обмеженому оточенні - 1-2 конкретні слова (типу ***на незабудь*** з сл. *дати*; ***в дим*** з сл. *п'яний*; ***до дошки*** перев. з сл. *все*; ***по вінця*** з сл.*повний*; ***в яєчню*** з сл. *побити*;. Для 12% МФ слова-супровідники не виходять за межі однієї лексико-семантичної групи (***за бортом*** з сл. *опинятися, залишатися, бути*; ***під бобрик*** з сл. *стригти, стрижений*).

Фразеологічне оточення у мінімальних фразеологізмів буває досить широким, лексично необмеженим, тобто таким, що не піддається тематичному об'єднанню або суворій кількісній оцінці (понад 12%). Зокрема, частина з них має вказівку на сполучення з дієсловами (типу ***під ніж, на ніготь, в одно, під обухом***), інші вживаються із запереченням (***на волосину, до шмиги, з клоччя***).

О.І.Молотков кваліфікує слова-супровідники як "обов'язкове словесне оточення фразеологізму" і вважає, що із здатністю його поєднуватися з тими чи іншими словами безпосередньо пов'язується визначення фразеологічного значення і розмежування значень багатозначного фразеологізму [3 1977 24].

Справді, значення мінімальних фразеологізмів прийменниково-іменного типу іноді важко встановити без слів-супровідників. Маючи один і той же смисловий еквівалент, одиниці не вступають у синонімічні зв'язки, бо їхні значення конкретизують слова-супровідники:

над життя із сл. *любити*

на кістку із сл. *змерзнути, змерзти* 'дуже сильно'

до рубця із сл. *змокнути, промокнути*

Частина прийменниково-іменних фразеологізмів досить інформативна у семантичному відношенні. Щоб цю інформативність упорядкувати, систематизувати, конче необхідні слова-супровідники. Так виникають багатозначні одиниці:

в лице '1. З сл. *говорити, казати* і т.ін. Прямо, безпосередньо кому-небудь, відверто і т.ін. 2. З сл.*знати.* Зовні, за зовнішнім виглядом';

на ногах ’1. Перев. з сл. *спати, засипати* і т.ін. Не лежачи в ліжку, без постільного режиму // Здоровий. 2. Перев. з сл. *бути.* Не спати, прокинутися, піднятися з ліжка. 3. Займатися якимись справами, бути в русі’.

Можливість сполучатися тільки з певними словами-супровідниками виникає у МФ завдяки наявності у них спільної потенціальної семи. Наприклад, фразеологізм ***по дорозі*** у значенні ’мимохідь, заодно’ вживається із словами-супровідниками, що належать до лексико-семантичної групи із значенням ’переміщуватися, змінювати місцезнаходження’. Спільним смисловим елементом у наведеному прикладі є сема ’пересування, рух’. У фразеологізму ***в дугу*** (’дуже, до краю’) словами-супровідниками виступають дієслова *зігнути, зігнутися* і т.ін., бо для них спільною є сема ’викривлення’.

Постійне оточення мінімальних фразеологізмів створює враження, що як структурно-семантичне ціле вони не можуть існувати без супровідників. Та не дивлячись на тісний семантико-граматичний зв’язок, різний ступінь злютованості компонентів фразеологізму і слів-супровідників, вони не зливаються в одне нероздільне ціле, бо слова-супровідники зберігають семантичну й граматичну самостійність, виконують функції окремого члена речення ("Спершу - дай йому ***на лапу***... Не даси, то походи" (С.Ол.), "А ваш брат ***у других***, чи здоровий він з молодою жінкою? - питала знов Маруся" (М.В.), "Тут прийшлось Бертольду ***з лихом***: Край чужий, ворожі люди" (Л.У.). При слові-супровіднику можливий пропуск фразеологізму без шкоди для змісту речення. В принципі мінімальні фразеологізми можуть вживатися і без супровідників.

Розглядаючи питання лексичного складу фразеологічних одиниць, М.І.Сидоренко пише: "Безумовно, потенційно супровідники можуть увійти до складу фразеологізмів, однак такі випадки поодинокі у мові. Набагато частішим є зворотний процес: коли один із компонентів спочатку переходить у постійне оточення, а потім зникає і з нього, хоч фразеологізм все одно лишається цілісною одиницею" [5 1964 130]. Цілком можливо, що такі перетворення відбулися у фразеологізмі ***на парі власних ніг*** і ми маємо одиницю ***на парі*** [***власних***] (’без застосування транспорту, ногами, пішки’). Можна погодитися з твердженням А.Д.Райхштейна: чим ширший можливий контекст вживання фразеологічної одиниці, тим легше встановити його межі як одиниці фразеології, оскільки з розширенням сполучуваності підвищується ступінь "семантичної" автономності [4 1972 91]. Вважаємо, що саме для МФ з широким оточенням можна прогнозувати повне зникнення слів-супровідників з бігом часу.

У багатьох випадках МФ одночасно виступають і як носії, і як поширювачі валентності:

з уст *чиїх* з сл. *почути, довідатися, дізнаватися* ’від кого’;

на хлібах *чиїх* з сл. *жити, сидіти, розжиріти* ’за чийсь рахунок, на чиємусь утриманні’.

Отже, чим більше елементів оточення беруть участь у реалізації значень мінімальних фразеологізмів, тим повніше виявляється їх семантика.

Зміни у лексичному складі фразеологічних одиниць із проникною основою можна простежити на прикладах квантитативних варіантів МФ. Зіставивши зафіксовані одиниці у Фразеологічному словнику української мови з їх повними варіантами, наявними у збірнику "Українські приказки, прислів’я і таке інше" (Номис) і "Словарі української мови" Б.Грінченка, помічаємо, що іноді другий повнозначний компонент перейшов у обов’язкове оточення. Порівняйте:

Номис: Піймався у лабети. - попав у лабети добре. Попався у лабети (200);

СГ: Піймався, попався в лабети (II 337);

ФСУМ: У лабети з сл. потрапити, попасти і т.ін. (I 408).

Однак процес переходу компонента фразеологізму в постійне оточення, а потім поступове його зникнення не можна змішувати з випадками, коли опущення компонента призводить до утворення абсолютно нової одиниці. У Фразеологічному словнику української мови зустрічаємо чимало фразеологізмів, які певною мірою збігаються за формою і співвідносяться за семантикою, але розрізняються в лексикограматичному відношенні: ***бити / вдарити по руках - по руках***; ***бити через край - через край***; ***держати у лабетах*** *кого, що* - ***у лабетах*** з сл. *опинитися, бути* та ін. Безумовно, МФ сформувалися на основі дієслівних фразеологізмів, у яких ім’я висунулось на перший план, взяло на себе функцію предикації, внаслідок чого змінився категоріальний статус фразеологічної одиниці. Очевидно, підтвердженням саме такого напрямку фразеологічної деривації може бути зіставлення семантики цих фразеологізмів: моносемантичні мінімальні фразеологізми часто "покривають" семантику вихідних (навіть багатозначних) дієслівних фразеологізмів, бо виражають предикативну ознаку статично, як постійну ознаку, стан, а твірні фразеологізми - динамічно (пор.: ***збити з пантелику*** *кого* ’1. Дезорієнтувати, заплутати кого-небудь. 2. Викликати замішання, бентежити кого-небудь’; ***з пантелику*** ’несподіваний, раптовий’).

Одержання фразеологізмами іншої функціонально-синтаксичної характеристики - один з кількох моментів, який виводить їх за варіантний рівень. Отже, наведені пари фразеологізмів - це самостійні

одиниці. Критерієм особливого статусу фразеологічних дериватів є не саментичне оновлення, а інша синтаксична спеціалізація.

Наявність широких зовнішніх зв'язків у мінімальних фразеологізмів - специфічний параметр, який підкреслює їх особливість, виділяє в окрему підсистему фразеологічного рівня нашої мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

МФ - мінімальні фразеологізми

Номис - Українські прислів'я, приказки і таке інше / Спорудив М.Номис. - К.:Наук.думка,1993. - 776 с.

СГ - Словарь української мови / Упор. Б.Грінченко: у 4-х томах. - К.:Наук.думка,1996-1997.

Сл.Уд. - Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови: у 2-х томах. - К.Вища школа,1984.

ФСУМ - Фразеологічний словник української мови / Уклад. В.М.Білоноженко та ін.: у 2-х кн. - К.Наук.думка,1993.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. - Харків:Вид-во при Харк. ун-ті,1987. - 137 с.
2. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избр. тр.: Лексикология и лексикография. - М.:Наука,1977. - С.140-161.
3. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. - Л.,1977. - 284 с.
4. Райхштейн А.Д. О семантической членимости фразеологических единиц // Сборник научных трудов МГИИЯ. - Вып. 66. - М.,1972. - С.91-109.
5. Сидоренко М.И. К вопросу о границах лексического состава фразеологических единиц // Проблемы фразеологии. - М.-Л.:Наука,1964. - С.126-130.
6. Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. - Баку,1966. - 251 с.